
periszkóp

(Portyázó jegyzetek)

VARGA ZOLTÁN

13.

(*Reflexekről és „kóros” agyokról*) „Haladása útján az emberi agy a bolygók meghódításán munkál. Szégyenletes, hogy ebben a korban eszmék ilyen torzulataira kell szót pazarolnunk.” Illyés Gyula *Szakkvizsgán — nacionalizmusból* c. közismert írásából idézek, annak érzékeltetésére, hogy mennyire viszolygok a nacionalizmustól, sőt általában a nemzeti-nemzetiségi kérdések problematikájától. Mégsem szabadulhatok tőle. Érzem, hogy — megint csak Illyés szavait használva — „brutálisan itt van és a jövőt fenyegetheti”. Jelenlétét bizonyítandó (ha ugyan egyáltalán szükség van bizonyításra) hazai és külföldi, közeli és távoli példákat egyaránt emlíhetnék — úgy tetszik, a különböző nemzetek, nemzetiségek, etnikai vagy faji csoportok közötti ellentétek, sűrűlódások megnyilvánulásai egyedül ott nem mutatkoznak érzékelhetően, ahol „kényszercsenddel”, a problémák erőszakos befagyasztásával találkozunk. A befagyasztás pedig tudvalevőleg a felszín csendje csupán; hogy valójában tetszhalál, a meg nem oldott kérdések „mélyhűtött” konzerválása, azt éppen valóságunk példázza: megnyilvánulásai közéletünkben addig hiányoztak csak, amíg felvetésükre nem volt meg a lehetőség. Mert a megoldást, sohasem a véglegeset, hanem a mindig újbólit, viszont csakis a befagyasztás ellentéte, a *feloldás* jelentheti. A kiindulópontul szolgáló példák legyenek tehát inkább közeleiek:

„Ha továbbra is e célok megvalósításán dolgozol és gyűlöletet szítasz a hazai lakosság között, mint ahogy eddig is tetted, tudd meg, nem vár rád semmi jó... Ha az egyenlőség megteremtésének leple alatt továbbra is állhatatosan kiállsz e vidék magyarosítása mellett, eltűnsz erről a vidékről, és soha többé nem térsz vissza az örök sötétség birodalmából.” Az idézet egy kulai társadalmi-politikai munkához írt névtelen levélből való, illetve a *Képes Ifjúság* 1971. szept. 8-i számából (Habram Károly: *Békéltelenkedik a Béke Szervezete*). Ugyancsak a *Képes*

Ijjúság következő szept. 15-i száma viszont a szerémségi *Maradék* község iskolaproblémáiról közöl riportot (Podolszki József: *Mi marad végül Maradékon*), amelyben arról olvashatunk, hogy a helyi iskola igazgatója fáradozik legtöbbször „a maradéki iskola oktatási nyelvének egységesítésén, ő gyakorolja a legerősebb hatást a szülőkre. Szeptember elsején sohasem rest magához rendelni a szülőket, s megpróbálja lebeszélni őket arról, hogy gyerekeiket magyar tagozatra írassák”. „Matija lánya magyar fiúhoz ment feleségül. Színmagyar községből származó legényhez, aki azelőtt nem hallott horvát szót. Családjukban nincs anyagi gond. De nincs béke sem. Az apa nem tűri, hogy az anya horvátul tanítsa a gyereket, azt sem, hogy az anyóssal horvátul beszéljen a felesége.” Ezt viszont a budapesti *Élet és irodalomban* olvasom, természetesen határon túli esetről van szó. De folytathatnám tovább, távolabbi anyaggal is, pl. azzal, hogy a belgiumi vasúti kocsik flamand nyelvű feliratait rendre levakarják francia anyanyelvű utasaik...

Ámde elég ennyi, nem gazdag példatárat kívánok összeállítani, nem is dramatizálni a dolgokat, hanem inkább — a magam módján — analizálni őket. „Lenyomozni”, körüljárni egy jelenséget. Megnevezni nem nehéz: „többségi nacionalizmus”, az, ami — ahogyan azt Lenintől is megtudhatjuk — a „kisebbségi nacionalizmus” kiváltója is. Meghatározni már nehezebb, mint névvel ellátni. S még nehezebb persze belső világát, „infrastruktúráját” feltárni, megtalálni titkos rugóit, mindazt, ami az egyénben, a lélekben munkál.

Kiindulópontként talán álljon itt egy újabb Illyés-idézet, a meglepően rövid idő alatt szinte szállóigévé vált: „Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért.” Az első, ami e mondat hatására bennem felmerül, hogy vajon mi az, amit ez esetben jog alatt érthetünk. Alkotmányban, törvényekben lefektetett jogot-e, vagy pedig egyfajta elképzelt „természetjogot”, valamit, amiről úgy véljük, megilleti az embert (egy-egy népet, nemzetet, nemzetiséget), függetlenül attól, hogy azt bármiféle jogi dokumentum biztosítja-e. Az első esetben biztosabb alapokról indulhatunk, módunkban áll a törvény betűire hivatkozni, csakhogy a törvények lehetnek (még hozzá szubjektív megítélés szerint) igazságosak vagy igazságtalanok. A második esetben viszont már kiindulópontunk is szubjektív: azt tekintjük jogosnak, amit igazságérzetünk (no és érdekünk) annak ítél, ám gyakran elámulhatunk azon, hogy némelyek érdekeiktől hajtva, mit nem képesek igazságosnak illetve jogosnak hinni; talán nincs is az életnek még egy területe, ahol az elfogultság és területlenség olyan káprázatosan tüneményes eseteket produkálna, mint éppen itt, gyakran teljes jóhiszeműség mellett is, amikor is a „jogsértő” valami ártatlan természetességgel nemcsak „jogvédőnek” tünteti fel, de annak hiszi is magát. „Többségi” szájából éppen elégszer hallunk olyasmit a „kisebbségekről” szólva, hogy „nekik már több joguk van, mint nekünk”, néha azzal a toldalékkal, hogy „lám, mégsem jó nekik, mégsem elégedettek”. De találkozhattunk a „hálátlanság” emlegetésével is, ami az emancipáció folyamatának egy sajátos velejárójára figyelmeztet, arra, hogy a „kisebbség” joga rendszerint a „többség” *adománya*, amit észrevenni egyébként lehet túlérzékenység, csakhogy ahol az emancipált kisebbségi csoportok túlérzékenysége megtalálható, ott legalábbis arról van szó, hogy az emancipációs folyamat még befejezetlen (de vajon mikor befejezett?), s hogy ott a társadalom tagjai, szükségszerűen jogot

adókra és jogot kapottakra oszthatók. A túlérzékenység ugyanis mindig tünet: ahol gyakoriak a „vélt sérelmek”, ott nem hiányozhatnak a valóságosak sem, s legföljebb arról lehet szó, hogy nincs minden sérelemnek felfogott jelenség mögött valóságos jogsértés, illetőleg arról, hogy a sértett „kisebbségi tudata” eltúlozza a sérelmet, vagy a valóságostól eltérő okokat vél fölfedezni mögötte. Sajátos terméke pl. a kisebbségi tudatnak az ún. „összeesküvés-elmélet”, amikor is a „kisebbségi” valamely vele szembeni reagálás állandó ismétlődése folytán úgy érzi, a „többségiek” összebeszéltek, megállapodtak abban, hogy kiforgatják jogaiból, sőt esetleg a törvényhozók becsületességében is kételkedik, úgy véli, hogy már a jogait biztosító törvényt is „porhintésnek” szánják, az egész „rendszer” hibáztatja stb., holott valójában csak nagyobb számú „többségi” személy egymástól független, de nagyjából azonos magatartásáról, „nacionalista reflexéről” van szó.

Nacionalista reflex? Őszintén szólva nem tudom, a magam csinál-mánya-e ez a megfogalmazás vagy pedig tudtomon kívül kölcsönvettem valahonnan. Csodálnám azonban, ha a társadalomtudomány nem ismerné. Mindenesetre én a nacionalizmus ösztönös, automatikus megnyilatkozásait értem alatta. Azt a magatartásformát, amikor a nacionalista nincs tisztában a maga nacionalizmusával vagy pedig tudja ugyan, hogy erről van szó, de egészen természetesnek érzi magatartását, annak helyénvalóságában egy pillanatig sem kételkedik. Egyébként úgy tűnik, nacionalista reflexről akkor beszélhetünk, ha a nacionalista magatartás mögött nem közvetlen egyéni érdekek húzódnak meg — az érdekek szerinti cselekvés ugyan szintén lehet reflexszerű, automatikus, ha azonban az érdek sugallta magatartás nacionalizmusként nyilvánul meg, akkor a nacionalizmus már inkább mint belső vagy külső öngazolás, racionalizáció jelentkezik. Ezt azonban hagyjuk: engem e pillanatban az ősi, primér, „önzetlen” nacionalizmus, a „nemes indítékú” jogsértés érdekel, amely nálunk — mivel társadalmunkban nyíltan vállalt, hangsúlyozott nacionalista magatartással messze jutni mégsem lehet — rendszerint a különböző racionalizálások, „megideologizálások”, egyszóval a képmutatás és önképmutatás köntöse mögött húzódik meg. Mögöttes indítékait tekintve ez a fajta reflexnacionalizmus persze többnyire fejletlen vagy torz társadalmi tudatra vezethető vissza, hordozójának agyában rendszerint előítéleteket, a „kisebbségiekkel” s általában a más nemzetiségűekkel vagy fajúakkal kapcsolatban „közkincként” forgalomban lévő mítoszokat találjuk, amelyek — különösen képzetlen ember esetében — egyben a racionalizáció anyagát is képezhetik, magasabb képzettségűek, pl. történészek vagy politikusok fejében azonban gyakran a régi, jól bevált „történelmi tapasztalatok” töltik be ugyanezt a szerepet. E réteg mögött viszont főleg az örökultuszt lelhetjük fel, az autoritárius jellemet, illetve szemléletmódot, sőt esetenként ennek patológikus változatait, a szadizmus megnyilvánulásait is. Létezik ugyanis egy embertípus, amely mindent az erő és a hatalom pozíciójából szemlél; ez az emberfajta éppoly nehezen viseli el a gyengébbeket (esetünkben a „kisebbségeket”), mint mondjuk a nyomorékok látványát, szükségét érzi megalázásuknak, különösen, ha ezek, megítélése szerint, nem elég „szerények”, sőt, uram bocsá’, igényekkel, követelésekkel merészelnék föllépni. Hogy emögött meg indokolatlan, irracionális félelem húzódik meg, azt talán fölösleges is bizonyítani. Illyés említett írásában

alighanem e főelem lényegére tapint: „Közismert némely őserdei néptörzs tagjainak babonás riadalma attól, hogy képet készítsenek róluk, hogy nevüket papírra írják. Mágikus erőt tulajdonítanak a rajznak, a betűnek: rabul tartja, meghódoltatja azt, akinek arcát, nevét rögzíti. Tudósi kísérletek igazolják, hogy a lélcnek pontosan ilyenféle primitívségből fakad az a beteges, immár világszerte észlelhető riadalom is, amelyet az utcátáblák némely betűi keltenek: mintha azoknak is hódító hatalmuk volna. Ugyanaz a szem, amely nyugodtan olvassa a kirakati táblácskán, hogy ott man spricht deutsch vagy on parle francais, és okosnak tartja a vasúti ablak akár ötnyelvű figyelmeztetését, hogy veszélyes kihajolni: ugyanaz a szem vérbe borul, ha — menjünk a példáért távolabbra — Brugge-ben ott van az út neve franciául is a zománctáblán. Ki igazánból a babonás vajon: aki tiltja vagy aki igényli a kettős fölírást?”

A szálak tehát „Primitíviába” vezetnek, a korlátoltság, a sötétség birodalmába. Ebből azonban, első pillantásra legalábbis, az következne, hogy a műveltnék mondott ember mentes legyen a nacionalista reflexektől, s egyben az is, hogy az ellenük folytatott küzdelem ne legyen egyéb holmi felvilágosító munkánál. Csak hát hol vagyunk már a felvilágosodás korának illúzióitól? Nem, a primitívség nem azonos sem az ostobasággal sem a művetlenséggel. Félek, hogy sokkal több ennél: alkat, adottság, vagy legalábbis az egészen kezdeti gyermekkor személyiségformáló erőitől függ, ami gyakorlatilag majdnem ugyanazt jelenti. Sőt még attól is tartok, hogy a „primitív mentalitás” — e tárgyjal kapcsolatban mindenképpen — kimondottan a „normális”, méghozzá a biológiai értelemben vett normális embert jelenti, amit egyébként nem szánok felmentésnek: az etika mérlegén mérve a biológiailag normális vagy természetes magatartás nem ritkán „könnyűnek találhatik”. Őlni például a biológia felől szemlélve a lehető legtermészetesebb dolognak számít.

Ám ha a biológiai szemlélet morális mércét nem is jelent, reflexünk gyökereinek megközelítése szempontjából annál érdekesebb lehet. Szent-Györgyi Albert *Nehézségeim az atommal* c. írásában olvasom: „Beszéltem önöknek az agyról, melyet mint biológus valamelyest megérték. De szeretnék még egy pillanatig ennél a tárgynál időzni, mivel úgy látom, van itt egy másik veszély is. Az agy, mint mondtam, a létért való küzdelem szerve, amely előnyök elérésére szolgál, nem pedig az igazság keresésére. Ennélfogva mindig meglesz benne a hajlandóság, hogy igaznak találjon valamit, ami pusztán előnyös. Többnyire azt cselekedjük, amit cselekedni szeretnénk, agyunkat viszont arra használjuk, hogy mentséget, igazolást találjunk tetteinkre és vágyainkra. Csak igen kivételes agyak (önök azt mondhatják: a kórosak) helyezik az igazat az előnyös elé. Tulajdonosaik többnyire máglyán végezték, vagy valamilyen székben, villanyosban — esetleg akadémiában.” Kissé megdöbben, s bizonyos fanyar elégtétellel tölt el, hogy éppen korunk egyik kiemelkedő biológusa igazolja kétségtelenül kissé kételyekkel és gyanakvással teli emberszemléletemet. Szent-Györgyi ironikus sorai azonban nem a nacionalizmusról szólnak, hanem érdek és önigazolás összefüggését kísérelik meg biológiai alapjaira visszavezetni. Mégis, úgy tűnik, az automatikus, reflexekben megnyilvánuló nacionalizmus forrását itt, ugyancsak az agynak a létért való küzdelemben betöltött szerepe táján

kell keresni. Nem a közvetlen egyéni érdekekben, de kétségtelenül egyfajta, a különböző közösségi kategóriákhoz kötődő önzésben. Szent-Györgyi különben erre is utal amikor később a következőket írja: „Liszteleire méltó nagyatyám, akit az előbb említettem, családjával, vagy kisdud törzsével egy elszigetelt barlangban élt, és mint egy kezdetleges társadalom feje, a következő erkölcsi alapigazsághoz kellett, hogy eljusson: »Ne öld meg a veled egyazon barlangban lakókat!«”, majd a továbbiakban a szóban forgó „erkölcsi alapigazság” egyre nagyobb közösségi kategóriákban érvényre jutására emlékeztet. Ez azonban, különösen, ha egy pillanatra megfeledekzem a „kóros agyagról”, önmagában még nem ad okot a sötétben látásra.

El is feledkeznék róluk szívesen, ám váratlanul belém villan két kissé komikusnak is mondható eset, mindkettő az egyik fővárosi klinikához kapcsolódó élményem:

Egyik esetben egy szobatársam szólalkozott össze az egyik nővérrel, hogy mi miatt, arra sajnos már nem emlékszem, de arra igen, hogy a nézeteltérésnek a világon semmi köze sem volt bármiféle „férfi-nő kérdéshez”, no meg arra is, hogy én, szokásos és leküzdhetetlen beavatkozási hajlamomnak engedve, a nővérnek adtam igazat, egy másik szobatárs viszont a nővér lávozása után meglepően eredeti véleményének adott hangot: „Én ilyenkor mindig a *saját nemem* pártjára szoktam állni”, jegyezte meg, válaszomra pedig, miszerint én mindig annak pártjára állok, akinek szerintem igaza van, valósággal sértődöttnek látszott. A másik esetben — megint csak valami jelentéktelen, feledésbe merült, ám a nemzetiégi hovatartozást semmiképpen sem érintő dolog miatt — én kerültem szembe úgyszólván valamennyi szobatársammal, s amikor a hangok már elég magasra csaptak, egy jámbor bácsika furcsa logikai bakugrással megszólalt. Valahogy így: „Emberek, nem szép az, hogy mindannyian a Varga ellen vagyunk. Egyedül ő magyar a szobában. Még azt hihetné, hogy ezért haragszunk rá.” Akkor hamarjában nem tudtam, hogy min bosszankodjam vagy nevessek inkább: azon-e, hogy „hogy kerül a csizma az asztalra?” vagy inkább az akaratlan „diszkrimináláson”, amit mellesleg a legjobb szándék táplált. Ma egészen másra gondolok a két eset kapcsán: úgy tűnik, valóban kétféle agyvelő létezik: „létfenntartó”, amely, még ha közvetlenül nem érdekelt is, mindig azt kutatja, hogy hovatartozási alapon kinek a „pártjára álljon” (ha más nincs, jó a „saját nemem” is), és „igazságkereső”, amely még az írástudatlanság állapotában is igazságos, méltányos igyekszik lenni. Mert szegény jó, sokszor tudálékosan bölcselkedő „Čika Toza”, akit mi „nem magánjárók” fájó gerincével bármikor kiemelhattünk egy pohár vízért az ágyból, ha elég szomszjasak vagy elég kegyetlenek voltunk ehhez, az volt, írástudatlan...

De hát végül is miről beszélek? Csak nem eredendően „jó” és „rossz” emberről? ... Remélhetőleg nem. De arról igen, hogy bár a *lét határozza meg a tudatot*, úgy tűnik, ugyanolyan „lét” eltérő biológiai adottságok folytán nagyon is eltérő tudatokat határozhat meg. És arról is, hogy a kategória, amelynek pártjára „kell” állni, sokszor természetes, kézenfekvő, magától értetődőnek látszik. De persze nem akarok e két szélsőséges, szinte a kétféle magatartás karikatúráját is jelentő példából túl messzemenő következtetéseket levonni. Különösen nem a kétféle em-

bertípus egymáshoz viszonyított számarányáról, még így, Szent-Györgyitől támogatva sem.

Meglehetősen bizonytalan hipotézisemmel mégis tovább játszom. Nekem is megvannak a magam ősi, babonás reflexeim, nekik engedve próbálom hát mintegy mágikusan megbüvölni a „hordaszellem” lényegét, úgy, ahogyan a kőkorszak embere karcolta a könnyebb elejthetőség reményében barlangja falára az ősbölcény körvonalait, tudva, hogy több hasznom nekem sem származik belőle. Hogy játékomat tovább folytathassam, visszatérek a primitívséghez, annak ellenére, hogy a „létért küzdő” agy, képességeit, a mechanikus, tesztekkel lemérhető intelligenciát tekintve, aligha mindig csekélyebb értékű az igazságkereső „kóros” agynál, s hogy a „nacionalista reflexre” való hajlam ismeretanyag, műveltség hatására valószínűleg csak kisebb mértékben módosul. A létfenntartás ösztönében ugyanis éppúgy eleve van valami, amit primitívnek mondhatunk, s ami az önzés princípiumát rejt magában, mint magában a nacionalizmusban, a hordaszellemben. Logikusnak látszik tehát a következtetés, hogy akinek agyát, gondolkodását nagymértékben a létfenntartás ösztöne tartja fogva (hogy mennyire, azt persze életkörülményei is meghatározzák) és érdekei szerint alakítja, attól az embertől igazságosságra, tárgyilagosságra törekvést nem nagyon várhatunk. Az ilyen agyvelő a felszedett ismeretanyagot is elsősorban az önvédelem (és hát „legjobb védekezés a támadás”), az önigazolás eszközévé teszi. Az ilyen agy birtokosa rendszerint olyan ember, akit élelmesnek mondunk. Amennyiben nem pusztá létéért, vagy mondjuk így, „emberhez méltó életéért” küzd (ami természetesen mindig jogos törekvés), létfenntartó ösztöne „hatásköri túllépést követ el”, s többnyire birtoklási vagy hatalomvágyban jut kifejezésre, amelyek a létfenntartási ösztön természetes toldalékának látszanak. A nacionalista reflex, s annak minden „felépítménye” kapcsán azonban nem ennyire egyszerű a képlet. Ilyenkor ugyanis a létfenntartási ösztön szerepe sokkal közvetettebb, áttételesebb, s a létfenntartási ösztön többnyire (de nem mindig) csak olyankor kapható rá, ha a személyes érdek számára semmiféle zsákmanó sem kínálkozik, illetve a személyes érdek semmiben sem ütközik a képviselt csoport érdekeivel. Az abszolútum szerepét betöltő „én” helyébe ilyenkor a „mi” lép, az ilyen vagy olyan közösségi kategória, amelynek azonban legfontosabb tulajdonsága mégis az, hogy az „ént” is magában foglalja, még akkor is, ha az egyén kifejezetten önzetlennek vagy éppen önfeláldozónak mutatkozik a kategória javára, mivel ilyen esetben is csak az történik, hogy az „én” kiterjed, teljességgel azonosul a csoporttal, annak látszólag „idealista”, de kifelé „tekintet nélküli” harcosává lesz. Döntő szerepe tehát mindenképpen az „énnek” van, függetlenül a külső megnyilvánulási formáktól, akár teljesen elfogult értékeléseket produkáljon az ilyen agyvelő (az „enyémek” mindig okosabbak, erősebbek, bátrabbak, becsületesebbek, szebbek stb.), akár téves helyzetértékeléseket, pl. úgy, hogy teljesen indokolatlanul veszélyt szimatol, a jogsértést jogvédelemnek tüntetve fel („elnémult harangokat” kongatva akkor is, ha nem az ő harangjait fenyegeti elnémulás), vagy a veszélyeztetettség érzésétől hajtva úgy látja, hogy a nemzetek közötti viszonyban olyan fogalmaknak, mint emberségesség, igazságosság, helyük sem lehet, és így tovább, egészen a különböző fajelméletekig. Olyanféle tételek, mint amilyen Oswald Spengleré: „Elveszett az a nép,

amely az igazságot fontosabbnak tartja a hatalomnál”, félreismerhetetlenül egy ilyen hisztérikusan „létért küzdő” szemléletmód filozófiai megfogalmazását jelentik.

Ennyit az „egészséges” agyvelőről, a „normális” emberről. De vajon a másik, a „kóros”, az az emberfajta, amelyet értelmiség: alkatú embernek neveznék (mert egyedül ebből a típusból válhat igazi értelmiségi, a másiktól akadémikusi szinten is csak álértelmiségi lehet; más kérdés persze, hogy hol a határ a kettő között), vajon annak lényegét honnan indulva lehetne kissé tüzetesebben körüljárni? Az ún. ösztönös jóság felől alighanem hiába próbálkozom. A lényeghez, az igazságszeretethez ennek nem sok köze lehet. A „jószívűség”, ha biológiai gyökereit keressük, legfőképpen az anyai, vagy mondjuk inkább így, a „szülői” ösztön származékának hat, a természetben, az állatvilágban legalábbis „önzetlen” magatartást főleg az ivadék gondozással összefüggésben találunk, no és társas állatok esetében, az ehhez is szorosan kapcsolódó „hordaösztön” (!) megnyilvánulásaiban, így ez az „ösztönbázis” az embernél is inkább csak kategórián belüli, közösségi csoporthoz kötődő érzelmeket, „rokoni szeretetet” eredményezhet, a csoporttal szembeni kritikus szemlélet kialakulására pedig (jóllehet ez a lényeg) inkább gátlólag hat. De inkább újra Szent-Györgyit idézem: „Kutató vagyok, így hát bennem is van némi kóros hajlandóság, hogy az igazságot a haszon elé helyezzem, de még így is állandóan gyanakszom magamra, hogy a kettőt összekeve-rem” — áll a már korábban is idézett írásban, tetten érve a valóság megismerésére törő és az etikus magatartásnak egyaránt nélkülözhetetlen kellékét, az önmagunkkal szembeni szakadatlan gyanakvást, az intellektusnak egy olyan funkcióját, amire az emberi agy csak akkor lehet képes, ha bizonyos autonómiára tesz szert, ha eredeti létfenntartó funkciójától szabadulni képes, és általában, ha a szervezet biológiai szférájától, annak lelki megnyilvánulásaitól (az ösztönöktől) bizonyos mértékig függetleníteni tudja magát, domináns szerephez jut. Szent-Györgyi ugyan mellőzi itt, hogy igazságon általában két különböző dolgot értünk, az anyagi valóságot, a „tényállást”, s az erkölcsi értelemben vett igazságot, úgy tűnik azonban, semmi mulasztást nem követ el ezzel az „elmagyolással”, mivel a kétféle igazság megismeréséhez lényegében ugyanolyan adottságokra van szükség, mindkettő ugyanazon belső folyamat végeredménye. A kutató-gondolkodó ember ugyanis (és ebben az esetben „kutatónak” számít a művész, a filozófus és a forradalmár is) csak úgy vallhatja sikerrel a valóságot — legyen szó akár a természetről, akár a társadalomról —, ha igyekszik elvonatkoztatni önmagától, ha tisztában van vele, hogy a valóság tőle, (érzelmeitől és érdekeitől) függetlenül létezik, tehát azzal is, hogy a tőle függetlenül létező másik ember hozzá hasonló szubjektum, érző-szenvedő lény, s hogy a nemzetiégi hovatartozás, minden hozzá fűződő érzéssel, kulturális szükséglettel, „jogigénnyel” (ideértve azt a jogot is, hogy a kisebbségi ne kívánjon asszimilálódni) elidegeníthetetlen részét képezi a „másik” személyiségének, elválaszthatatlanul az ember egészéhez tartozik. Humanista magatartás, úgy tűnik, elképzelhetetlen az embernek mindig szubjektumként való szemlélete nélkül minden más látásmód, amely valamilyen „magasabb” (valójában önző és partikuláris) szempontból indul ki, az ember tárggyá való lefokozását jelenti, s mint ilyen embertelen. Embertelennek nem lenni viszont aligha lehetséges objektív látásra törekvés, a másik

helyzetébe való behelyezkedés képessége, egy, attól félek, nem éppen mindennapi emberi tulajdonság „morális fantázia” nélkül. Ezek az emberi tulajdonságok pedig sokszor csak nagyon nehezen, néha egyáltalán nem fejleszthetők: végül is az embernek csak az a tulajdonsága látszik fejleszthetőnek, ami csírájában megvan benne. Ugyanakkor viszont kétségtelennek látszik, hogy az ember fogalma a szó igazi értelmében ott kezdődik, ahol biológiai lényre véget ér. „Enni, inni és nemzeni stb. ugyan szintén valódi emberi funkció. De abban az elvonatkoztatásban, amely ezeket az emberi tevékenység egyéb körétől elválasztja és végső és egyedüli végcélakká teszi, állatiak.” Marxnak e sokat idézett soraiból, ha nem földhöz ragadtan betű szerint értelmezem őket, végső fokon ezt érzem kicsendülni.

Más kérdés persze, hogy mit kezdhet a világot megváltoztató szándék egy olyan, legalábbis valószínűnek látszó „biológiai predesztinációval”, ahová most gondolatmenetem sodort. Azonkívül, hogy nemlétezőnek tekintve átlép rajta és konokul a maga útját járja. Mert vagy ezt teszi, vagy pedig...

14.

(A Szerelmi történetről.) Amikor a *Magyar Szó* közölte folytatásokban, éppen csak belekóstoltam. Megállapítottam, hogy nem érdemes észben tartani, hol is végződött az előbbi folytatás. Még kevésbé az egyes folytatásokat kivagdosni és félretenni. Ám hogy később a *Nagyvilág* is közölte, némi restelkedés kíséretében, a folyóirat olvasóinak tájékoztató-igényére hivatkozva, mégis az elolvasás mellett döntöttem. Nem árt tudni, miért ez a „nagy felhajtás”. És valóban Erich Segal regénye bizonyos szempontból érdekes lehet. Megtanulhatjuk belőle, melyek a feltevélei annak, hogy korunkban egy mű tömegolvasmánnyá váljon.

Segal ugyanis nyilvánvalóan tudatában volt feladatának, mielőtt művének megírásához látott. Jól kitapintotta eljövendő olvasóinak igényeit, felismert egyfajta keresletet, amely egy idő óta — úgy tűnik — megfelelő kínálat nélkül maradt. „Érzelmes regényt” írt, kissé modern köntösbe öltöztetve: mellőzte a „klasszikus” szentimentális olvasmányok külső jegyeit, a hagyományostól eltérő módon csomagolta áruját. Lényegében azonban a tömegolvasmányok termelésének két régi „parancsolatához” tartotta magát: 1. ne a magad érzéseit fejezd ki, mert arra az olvasó nem kíváncsi, inkább igazodj az (átlag)olvasók érzelmi szükségleteihez, számukra igyekezz „táplálékot” nyújtani. 2. Ne terheld túl olvasóid agyát, mert kevés léssen a te olvasód: mellőzz minden „fölösleges” kitérőt, végig „maradj a tárgynál”.

Mindkét szabály betartásában következetes. Ami az érzelmi szükségleteket illeti, jól felismeri azok mibenlétét. Tisztában van vele, hogy a mai ember irtózik a „primér szentimentalizmustól”, érzéseit többnyire fitorok mögé rejtve cinizmussal vagy durvasággal ellensúlyozza, és többé-kevésbé másoktól is ezt várja, vagy legalábbis erre számít. Segal tehát végig ezzel a kompenzációs módszerrel él, ott is, ahol az — ha kissé belegondolunk — már valószínűtlenül hat (olyan helyzetekben is, ahol az érzéseknek már szükségszerűen szét kellene feszítenie a „kötelező” viselkedési normák burkát), s ami ennél lényegesebb, anél-

kül, hogy általa bármit is fölillantana szereplőinek mélyebb érzésvilágából. Eljárása túl átlátszó, kis túlzással szólva, akár kisiskolásokat is megtaníthatunk rá: ahol egy hagyományos „szerelmi történetben” gyengéd vagy még inkább áradozóan nagy szavakat találunk, Segal szerelmesei ott valami durvasággal kedveskednek egymásnak (ezzel kapcsolatban nem ártana ismerni az eredeti szöveget, s tisztázni, nincs-e szó fordítói túlzásokról), s mert ez az eljárás annyira sztereotip módon ismétlődik, valójában nem azt érezzük, hogy a szereplők igyekeznek leplezni érzéseiket, elérzékenyülésüket, hanem a szerző igyekezetét, hogy művének érzélgősségét tempítva, limonádéjához egy kis fanyar ürmost is cseppentsen. Módszere azért nem célravezető, mert túlságosan is nyilvánvaló és egyértelmű.

Nem célravezető? Ugyan miért? Hiszen a regény világsikert aratott. Amint azt a *Nagyvilágban* olvasható bevezető sorokból megtudom, a könyv egyik (joggal) ironikus méltatója szerint „könnyárban úszik Amerika és Európa”, a regényből film is készült, sőt Segal állítólag már menckülni kénytelen hódolói elől. Segal tehát alighanem „költő, hazudj, csak sokan rajt ne fogjanak”-ra módosította az Arany János-i lételt, s hozzá igazodva el is érte célját, méghozzá nem is valami rejtélyes szakmai titok segítségével. A „vicc” ugyanis abban van, hogy az arisztotelészi értelemben vett katarzisz fogalma (ami Segal esetében semmiképpen sem írói, kizárólag olvasói, az alkotás útja itt tehát nem vezet katarzistól katarziszig) korunkban rég nem egyértelmű többé: ami a rafinált „dörzsölt” olvasó szemében átlátszó fogásnak hat, az a naivan „bedőlő” olvasót őszinte könnyekre fakaszthatja. És Segal nyilvánvalóan erre épít. Mert ugyancsak az olvasói igényeknek tesz eleget a művében ábrázolt szerelem jellegét vagy inkább jellegtelenségét illetőleg is. Oliver és Jenny ugyanis egyszerűen szereti egymást és punktum — arról, hogy mi köti össze, és általában az ábrázolt szerelem milyenségéről, összetevőiről édeskeveset tudunk meg, aminek folytán az teljességgel egyénítetlen is marad. No persze egy olyasféle daliás tuskótól, amilyen IV. Oliver Barrett (mert, hogy szellemi képességei is vannak, azt úgyszólván csak abból tudhatjuk meg, hogy kitűnően diplomál a Harvardon), nem is igen várhatjuk, hogy akár a saját, akár választottja érzéseit elemezze, ha ezt tenné, tulajdon figurájának hitelességét tenné kérdésessé. Nem véletlen viszont, hogy Segal éppen ilyen „hösszerlemest” választ: tisztában van vele, hogy holmi „nyavalygós entellektüel” szerelme sokkal kevesebb olvasót érdekelne. S ugyanígy azzal is, hogy az emberek (tehát a potenciális olvasók) többsége éppen olyan egységes és oszthatatlan fenoménként éli át a szerelmet, ahogyan azt hőse is teszi: elfogadja, tudomásul veszi, ha tulajdon érzéséről van szó, indíttatása szerint cselekszik, de sohasem kutatja gyökereit — ezért áll oly gyakran értetlenül mások érzéseivel szemben. Csakhogy Segal olvasójának éppen ez könnyíti meg a dolgát: nem is kell semmiféle érzéseket megértenie, mivel ezt a minden egyénítettséget nélkülöző szerelmet bárki a sajátjával vagy inkább tulajdon érzelemfölslegével helyettesítheti be, feltéve persze, hogy kész azt az intenzív ábrázolás teljes hiánya ellenére is valóságosnak elfogadni. Nem kell töprengenie semmin, zavartalanul elérzékenyülhet.

De ez már a második, a „tárgynál maradás” szabályának betartását is jelenti. Segal regénye ugyanis kizárólag a szerelemlről szól, Oliver csak

Jennyvel való megismerkedését, kapcsolatuk kialakulását, házasságukat, majd Jenny betegségét és halálát mondja el. Egyebet csak annyit, amennyi feltétlenül szükséges ahhoz, hogy alakjait térben és időben elhelyezze, mivel — bármennyire a „lényegre” szorítkojunk is — mégsem írhatunk bárkiről anélkül, hogy tudomásul ne vennénk, valamilyen helyet a társadalomban is elfoglal, eszik, iszik, alszik, s él is valamiből. Segal itt is pontosan kiszámítja azt az optimális információmennyiséget, amennyit szünet nélkül szeme előtt lebegő olvasója megkíván tőle, jól is válogatja össze az ehhez szükséges anyagot, de egy morzsányival sem többet; megáll még a művészet küszöbe előtt, pedig nyilván tisztában van vele, hogy minden igazi belső ok, ami alkotót alkotásra készíthet, csakis e küszöbön túl található. Úgy tűnik ugyanis, hogy ez a szigorúan „tárgynál maradás” sajátos vonásként tartozik a giccs természetrajzához: az ide sorolható művek közül a szerelmi regény csak a szerelemről szól, ugyanúgy, ahogyan a giccs másik ágát képező ponyva, a „krimi” csak a büntetlennel (de nem belső indító okaival), illetve a tettes kinyomozásával foglalkozik. Bármiféle szerelmi történet igazi mondanivalóját, értékét tehát mindenekelőtt a „járuléktanyag” jelenti, mindaz, amit a szerelem magával visz a közegből, amelyben a történet lejátszódik, ami *nem szerelem*, de amire a szerelem, szerencsés konstelláció esetében, élesen leleplező fényt vethet. A világirodalom bármely kiemelkedő szerelmi tárgyú alkotását, akár a *Romeó és Júliát*, az *Anna Kareninát*, a *Bovaryné*t vagy éppen Hemingway *Búcsú a fegyverektől* c. regényét vesszük is kézbe, erről győződhetünk meg, sőt arról is, hogy maga a szerelem is éppen a „járuléktanyaggal” való kölcsönhatásában válik igazán valóságossá. Segalnál viszont szinte semmit sem találunk, ami ezt a szerepet akár minimálisan is betölthetné. *Igaz, a Nagyvilág* előszóírója megjegyzi, hogy a szerző „a tradicionális históriát lázadó tónusokban színezi”. Csakhogy ezek a „lázas tónusok” nagyon is bártortalanok és tapintatosak; a minden lázadástól távol álló olvasót sem háborítják fel túlságosan, akár észre se veheti őket. Egy mondat erejéig ugyan szó esik még a vietnami háborúról is, de egészen óvatos iróniával, úgyhogy legföljebb annyiban beszélhetünk a szóban forgó „tónusokról”, amennyiben Oliver milliomos családját kissé gunyoros felhanggal emlegeti. Ismét „összeáll” tehát egy arany szabály: „ne provokálj senkit a nézetekkel, s mindenki szeretni fog”. Sőt egy kicsit még Oscar Wilde egy mondatát is idevágónak érzem: „Jó társaságban mindenki egy véleményen van.” Mert valójában nincs is itt másról szó, mint egy kis érzelmi lázadásról az apai tekintély s a társadalmi előítéletek ellen, de még az is feloldódik, amikor a korábban „kitagadott” IV. Oliver Barrett Jenny halála után apja karjába omlik. Vagyis kiderül, hogy III. Oliver Barrett mégiscsak „jó ember”, s megértő apa is egyben, IV. Oliver pedig igazán megbocsáthat apjának, hiszen az, bár ellenezte Jennyvel való házasságát, a lány halálának azonban nem okozója még a legközvetettebb módon sem. Sem neki sem az olvasónak nem kell holmi átkos társadalmi különbségek ellen acsarkodnia: Jenny halála társadalmon túli tényező következménye, az „égből pottyán le”.

Ez a halál pedig, megint csak jellemző módon, szintén a giccs tartozékának számít. Az *Anna Karenina*, a *Bovaryné*, a *Búcsú a fegyverektől* ugyan szintén a hősnő halálával végződik, s az érzékenyülésre hajlamos olvasó kissé több okkal meg is sirathatja őket. Haláluk azonban történe-

tükből adódik, az első kettő esetében kifejezetten társadalmilag meghatározott, Hemmingway Catherine-jének gyermekágyban bekövetkezett halála pedig végső fokon szerelmének következménye, vagyis ugyancsak nem független a történettől, még ha kevésbé szükségszerű is. Jenny halálában azonban semmi nyoma bármiféle szükségszerűségnek, azon túl, hogy a szerző *szükségesnek tartotta* megkönnyeztetni olvasóját. S hogy ezt elérhesse, jól bevált sémákat követ: a gyógyíthatatlan betegség okozta halál régi kelléke az „édesbús” irodalomnak, mivel, szemben a társadalmi okokból bekövetkezett halállal, segítségével anélkül fejezhető be „tragikusan” egy regény, hogy a társadalom bármennyire is hibáztatható lenne a dolgok alakulásáért, más szóval a szerelmi regény általa elszigetelhető a társadalomtól. Sőt még a társadalmi előítéletek szolgálatába is állítható, ahogyan azt a *Kaméliás hölgy* szerzője tette valamikor: Margaret Gautier-t ugyanis szeretni lehetett, eltemetni és megsiratni is, de feleségül venni semmi esetre sem — legalábbis nem az akkori olvasók óriási többségének feiháborodása nélkül. Jennyről viszont ugyanez még az olvasói többség szemléletmódja felől közelítve sem mondható el, így hát Segal megoldása még egy ilyen hazug és képmutató mondanivaló tekintetében is funkciótlan. Csak hát miért megírni egy teljesen normális, minden belső konfliktustól mentes szerelem történetét, ha az még rossz véget sem ér?

Segal tehát ennyivel akár el is lehetne intézni. Mégis felmerül bennem egy kérdés. Vajon komoly irodalmi mű témájaként semmit sem lehetett volna kezdeni ezzel a történettel, így, ahogy van, a cselekmény mindennemű megváltoztatása nélkül? Hiszen vannak (még?) gyógyíthatatlan betegségek, áldozataik és ittmaradtak, olyanok, akiknek el kell viselniük a közeli halál gondolatát, s olyanok, akik számára ez a halál pótolhatatlan veszteséget jelent. Más szóval a betegség okozta halál, ha nem is ember okozta probléma, de emberi és ennél fogva társadalmi probléma is. És ha létezik egyáltalán az emberi kultúrának egy rekesze, amelytől „semmi sem idegen, ami emberi”, hát a művészet, az irodalom feltétlenül az. Mindannak pedig, ami emberi, szükségszerűen művészi jelentéstartalmanak is lennie kell. Ez pedig — úgy tetszik — mindenekelőtt a modern embernek a „társadalmon túli sorscsapással” való szembekerülése lehetne, azé az emberé, aki, mert tudása-világszemlélete megfosztotta az önámítással való védekezés lehetőségétől, ilyenformán védtelenné vált. Segal különben mint ha érezné is ennek a problémának a jelenlétét, de mint annyi más kínálkozó komoly lehetőség esetében, itt is meghátrál az elmélyedéstől, feláldozza a siker oltárán. De talán figyeljük meg: egy pillanatig úgy tetszik, mintha alámerülne, de aztán gyorsan meggondolja magát, s újra a felszínen bukkan fel:

„Egyre többet gondoltam Istenre. Úgy értem, hogy egy valahol létező Legfelsőbb Lény fogalma lassanként belopózott a legtitkosabb gondolataimba. Nem mert szerettem volna arcul ütni vagy nekirohanni azért, amit tenni készül velem... vagyis Jennyvel. Nem, vallásos gondolataim épp ellenkező értelműek voltak. Például mikor reggel felébredtem, és Jenny ott volt. Még mindig ott volt. Nagyon sajnálom, szégyellem is, de abban reménykedtem, hogy létezik valahol egy Isten, akinek köszönetet mondhatok. Köszönetet mondhatok, amiért megengedte, hogy felébredjek és megpillantsam Jennifert.”

Aztán vége, egyetlen szó se esik többet erről. Segal ebből a fűszerből is pontosan annyit kevert a főztjébe, amennyi elegendő, hogy egy szórázóregénynek az intellektuálisság látszatát kölcsönözze. Hogy mit mulasztott, mitől rettent vissza, talán érthetően, azt, úgy hiszem, jobb, ha nem részletezem. Összetettebb kérdés ez, semhogy e sorok keretében kibontakoztatható lenne. Mert nem kevesebbről van itt szó, mint az emberi lét egy mindinkább elvesző dimenziójáról. Egy feltartóztathatatlanul süllyedő kontinensről.